

SAFEVİ DEVRİNDE MEZHEBİ/DİNİ MERASİMLERİN YAYILMASINDA VAKIFLARIN FONKSİYONU*

Nozhat Ahmadi**

Çev: Ali İÇER***

Özet

“Safeviler devrinde mezhebi/dini merasimlerin yayılmasında vakıfların fonksiyonu” adlı makalenin telif yönteminde mühver alınan kütüphanelerdeki belgeler ile İsfahan, Kirman ve Meşhed şehirlerinde Safeviler döneminden kalan vakıfnameler ele alınarak Safeviler döneminde vakıfların mezhebi merasimlerdeki rolünü açıklama hedeflenmiştir.

Bu makalede doğrudan ya da dolaylı olarak dini merasimlere vakfedilmiş yerler bölümlere ayrılarak inceleme konusu yapılmıştır ve vakfedenlerin hangi konuları düşündükleri gösterilerek bu vakıfların kendi zamanlarında Şiilere has mezhebin yayılmasına nasıl etki ettiği incelenmiştir.

Giriş

Her tarihi dönemin dini merasim ve adabını bilmenin o dönemin sosyal (içtimai) tarihini anlamada büyük katkısı vardır. Dini merasimler toplumun kültürü, ilgileri ve dini düşüncelerinin bir yansıması olduğundan bu hususta araştırma yapmak bize toplumsal tarihi anlamada daha iyi yol gösterecektir. Dini merasimlerin cüzleri ve icrasına teveccüh etmek her dönem tarihçileri için günlük ve sıradan işlerden sayıldığından tarihi kaynaklarda işaretlere daha az rastlanmaktadır. En kapsamlı haberlerimiz seyyahların gördükleri ve duyduklarından kendi ülke halkları için yapmış oldukları raporlardır. Bu bilgiler sadece bu merasimlerin nasıl yapıldığı ve dış görünüşleri hakkında olup bu hazinenin hususiyetleri ve yayılması hakkında daha az bilgi verebilmektedir.

* Bu makale “Karkerd-i Movgufat der gostereş-i merasim-i mezhebi dovre-i Safevî,” Mecelle-i pejuheşhâ-i Târihî, Zmistan, 1385 adıyla yayımlanmıştır.

**Doç.Dr. Al-Zahra Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

***İğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi ORCID: 0000-0002-8893-8401, aicer76@hotmail.com.

Bu hususta sınırlı ama kıymetli bilgiler veren kaynaklardan biri de vakıf belgeleridir. Bunlar doğrudan dini işler, dini merasimler ve ziyaret edilen dini mekânlar için düzenlenmiştir. Vakıflar için parlak bir dönem olan Safevî döneminden dini işler için ayrılan vakıf belgeleri günümüze ulaşmıştır. Bu belgelerden o dönemin dini merasimleri, merasimlerin yapıldığı yerler ve İran kültürü hakkında bilgi edinebiliriz.

Bu çalışmamızda dini merasimlerden kastımız dini bayramlar, yas merasimleri ve dini yerlere yolculuklardır. Dini mekânların yapılıp, imamların ve imam zadelere mezarlarının onarılması konumuzdan çok da uzak değildir. Bu çalışmada özetle bu meselelere de değinilmiştir.

1.Dini Bayram Merasimleri

Dini bayram ve yas merasimlerinin halkın maddi ve manevi desteği olmadan düzenlenmesi, bu merasimleri görkem ve canlılıktan yoksun edecektir. Gerçekten toplumun farklı sınıflarının desteğine ihtiyaç vardır. Bu destekler toplumun bu özel merasimlere olan inançlarının göstergesidir. Dünyanın her yerinde bu merasimlere yapılan desteğin yollarından biri de nezirler ve vakıflarla bu merasimlerin giderlerinin karşılanmasıdır.

Safevî döneminde dini bayramlar için ayrılan bazı vakıflarla karşılaşırız. Elbette; bu merasimlerin desteklenmesinin yas merasimleri ve mübarek yerlerin ziyareti için bağışlanan vakıflar kadar olmadığını da söylemeden geçmeyelim. Belki de bu merasimlere daha çok katılmanın sebebi sadece Şii'lere özel olan Gadir bayramı ve 15 Şaban kutlamaları dışında diğer bayramların farklı firkalar arasında ortak değerler olmasıdır. Bir diğer ihtimal ise Ehl-i Sünnet hükümetlerinin hâkimiyeti zamanında bayram günlerinin icrası için sıkıntının olmamasıdır. Öyle ki yas merasimlerini düzenlemek, sıklıkla birçok engelle karşı karşıya idi. Çünkü bu merasimler hâkim mezhebin, peygamberin vefatından sonraki siyasi gelişimini yorumlamaktaydı.

Safevî şahlarının siyaseti din ile iç içe olduğundan onlar şahsi inançlarını halkın arasında beyan etmeye istekliydiler. Bazen dini merasimlerde halkla birlikte oluyorlardı. Muhammed Masum, 1309 yılının olaylarının zeylinde

Muhammed Bakır Dâmâd tarafından kaldırılan Ramazan Bayramı namazına Şah Safi'nin katılmasına işaret etmiştir.¹

Bu dönemde düzenlenmiş olan ihtişamlı bayram merasimlerinin rivayetleri elimizde olmasına rağmen araştırılan belgelerde bayramlar için doğrudan vakfedilmiş bir yerin hiçbir senedine rastlanmadığını hatırlatmalıyız.

2. Vakıfların Yas Merasimlerine Desteği

Tarihi kanıtlar Kerbela olayından sonra Şiiler arasında yas meclislerinin yayıldığını ve günümüzde de bu meclislerin tüm Şiiler arasında devam ettiğini göstermektedir. Elbette bu matemler tarihin bazı zamanlarında daha görkemli bazen de daha sönük geçirdi. Bu merasimler bazen Şii olmayan yöneticiler tarafından yasaklanır, Şii yöneticiler döneminde ise tebliğ edilir ve yaygınlaştırılırdı.

Bu merasimler çeşitli bölgelerde farklı kültürlerin etkisi altında kalarak bir miktar yöreselleşmişti ve her topluluk kendilerine ait örf ve ananelerine uygun olarak bu merasimleri yerine getiriyordu. Aynı zamanda hâkim olan siyasi güçlerin de bu merasimlerin yapıma tarzına etkileri olmuştur. Dolayısıyla zaman ve mekân bu merasimlerin niteliğine ve niceliğine etkisiz değildi denilebilir. Örneğin; Safeviler dönemi bu yas törenlerinin yapılaş tarzına en çok etki eden dönem olmuştur. Bazen direkt olarak bazen dolaylı olarak bu yas törenlerinin niteliğinde etkide bulunmuştur.

Yüz yıllar boyu kendi yas törenlerini gerçekleştirme özgürlüğü olmayan Şiiler, siyasi gücü ele geçirdikten sonra bu törenleri desteklemede fazlasıyla gayret gösterdiler. Her şekilde uhrevi sevap kazanmak için mallarını vakfettiler. Bu törenlerin daha ihtişamlı geçirilmesi için törenlerin her bir bölümüne harcanacak masraflara ayrı vakıflar belirlediler.

Böyle bir merasimi tertiplemek için katılımcıların toplanmasına uygun bir mekâna, bir hatibe, bir mersiye okuyana ihtiyaç olmakla birlikte merasime katılanlar için ikram verilmelidir. Bu sebepten dolayı vakıfnamelerin çoğunda dikkatli bir şekilde maddeleri tek tek belirtilerek merasimlerin nasıl düzen-

¹ Hâcegi İsfahanî, *Hulasatüssiyer Tarih-i Ruzgar-ı Şah Safi Safevî*, haz. İrec Ayşar, İlmi, Tehran, 1343, s. 82.

lenmesi gerektiği zikredilmiştir. Hatta bazı vakıflarda bu merasimlerde dağıtılması gereken gıdaların çeşidi hakkında özel talimatlar mevcuttur.

Saray görevlilerinden Hacı Mehdi Han 1129 yılında düzenlediği vakıfnamesinde bu konuda detaylı talimatlar vermiştir. Kendi vakıflarının gelirinin onda dokuzunu yıllık olarak “muharrem ayının ilk on günü ve gecesi, erbain günü ve gecesi safer ayının yirmi sekizi, ramazan ayının yirmi birinci günü yas programı olarak; Peygamberlerin seyyidi, vasilerin seyyidi ve kadınların seyyidesi ile Âl-i abânın dördüncü ve beşincisi... ve Kerbela'nın diğer yüce şehitleri için uygun zamanlarda düzenlensin” diye belirtmiştir. Daha sonra harcama çeşitlerini şöyle açıklamıştır: Konuşmacının ve vaka okuyanın görevleri, Helva, şerbet ve yemeğin düzeni, Şialara yemek verilmesi, Çırac ile mum temini ve diğer zaruri hazırlıklar. (Vakıfname no: 387, İsfahan)

Bu vakıfname merasimlerin nasıl düzenlendiğinin göstergesidir. Aslında bu vakıfnameye dayanarak şu sonuca varabiliriz: O dönemde genel olarak bu yas günlerinde şehitlerin mersiyesiyle sınırlı olma ihtimali olan ruzehâni (mersiye okuma) faaliyetine maktel denilen kitaplara dayanarak Kerbela olaylarının okunduğu vakahâni de eklenmiştir.

Bu dönemde yas merasiminde şehitlerin mersiyesini okumak şahların ölüm merasiminde de yaygındı. Buna örnek; muharrem ayında ölen Şah Süleyman için Âşura günü Âli Kapu salonunda bir merasim düzenlenmiş ve o anda şehitlerin mersiyesi okunmaya başlanmıştır. Halk farklı gruplar halinde Seyyidi Şüheda'nın ve merhum şahın yas merasimine katılmak için Nakş-ı Cihan meydanında toplandı.² Bazı vakıfnamelerde bu merasimlerin düzenlenmesinin icrasının nasıl olacağını belirten özel talimatlar yazılmıştır. Örneğin Şah Sultan Hüseyin Ferhâbad'a bağlı olan vakıfnamede âşura günü, ramazanın yirmi biri ve erbain günü Seyyid-i Şüheda'nın yas merasiminin şu şekilde düzenlenmesini istemiştir: “ilim ve hadis sahibi” biri İmamın yasıyla ilgili bir hadis okusun. Daha sonra o hazretin mersiyelerini beyan etsin. Kadınlar ve erkekler yasla meşgul olsunlar. Vakıf görevlisi uygun gördüğü kadar o talebeye ücret versin. Kalan miktarı ise “Âşura ve diğer zikrolunan günlerde pişirilen çorba, buğday ekmeği ve diğer zaruri yiyecekler” ve bu merasimlerde hizmet

² Nasiri, *Muhammed İbrahim İbni Zeynel Abidin*, Desturu şehriyaran, haz. Muhammed Nasır Nasiri Mukaddem, Bunyadi mevkufatı doktor Muhammed Afşar, Tahran, 1373, s. 33.

edenlerin ücretine harcansın. Aynı şekilde helva ve diğer tatlıların hazırlanmaması ve merasimde verilmemesi kaydedilmiştir. (Vakıfname no: 446, İsfahan) Elbette diğer bazı vakıfnamelerde bu yas günlerinde tatlı yiyeceklerden faydalanılmamasının kaydı bulunmamaktadır. Bu daha çok şahsi tercih olup bazıları kendi vakıfnamelerinde bu kaydı belirtmişlerdir. Mesela, Şah Sultan Hüseyin'in vakıfnamesinden bir yıl sonra düzenlenmiş olan bir vakıfnamede Seyyid-i Şüheda'nın yas merasiminde helva ve şerbet dağıtılması tekit edilmiştir. (Vakıfname no: 378, İsfahan)

Araştırma konusu olan belgelerin arasında bu dönemde yas merasimleri için düzenlenen vakıfların çoğu İsfahan belgelerine bağlıdır. Onların 58 vakıfnameden 8 tanesi korunabilmiştir. Bu şehrin vakıflarının tamamı bu yas merasimlerinin düzenlenmesi için vakfedilmiştir. Kirman belgelerinde bu konuya rastlanmamıştır. Asitan-ı Kuds vakıfnamelerinin 28 tanesinden sadece ikisinde (Biri Mirza Ebu'l-Hasan Sahib-i Nesek vakıfnamesi 1129 tarihinde ve diğeri Mirza Muhammed Münin vakıfnamesi) bir bölümü yas merasimlerinin düzenlenmesine tahsis etmişlerdir. Meşhed'in tüm vakıflarının idaresi için hazırlanan 19 vakıfname arasından 4 tanesi 1039 ile 1129 yılları arasında yas merasimlerine vakfedilmiştir.

Hatırlatılmalıdır ki imamların mezarları, mescitler, medreseler gibi vakfedilmiş bazı dini mekânların vakıfnamelerinde bahçe gibi bir bölümünün yas merasimlerinin düzenlenmesi için vakfedildiği mevcuttur. Örneğin Mirza Muhammed Şefi'a ve Meryem Begüm'ün her ikisinin de iki medrese vakfı vardır. Kendi vakıfnamelerinde ramazan ayı ve muharrem ayının günlerinde medresede belirtilen yerde Seyyid-i Şüheda'nın mersiyesinin okunması belirtilmiştir. (Vakıfname no: 116 ve 3, İsfahan)

3. Vakıfların Desteğiyle Kutsal Yerlere Yolculukların Artması

Mekke ve Medine'deki dini mekânlar gibi kutsal ziyaret yerlerinin ve İmam Rıza'nın (as.) hatta imam zadelerin ziyaretlerine yolculuk yapmak Şiilerin gönül bağladığı eylemlerdendir. O zamanın dünyasında da yolculuk yapmak hem maddi imkânlarla bağlıydı hem de birçok engeller söz konusuydu. Bu yüzden bazı vakıf sahipleri vakıf mallarını ya ziyaretçilere ya da yollarında veya ziyaret edilen şehirlerde refahı sağlamaya adanmışlardır. İlave olarak

ziyaretçiler için yol azığı da temin etmişleridir. Mümkün olduğu ölçüde yolun zorluklarını azaltmaya çalışmışlardır.

Gelirlerin bir kısmını ziyaretçilerin farklı masraflarını karşılamak için göz önünde tutmuş olan birçok vakıfname mevcuttur. Aynı şekilde kervansaray, su sarnıçları, misafir hane, darüşşifa ve diğer binaların yapımı da ziyaret maksatlı yolculukların yayılmasına katkı sağlamıştır. Kudret ve emniyetin hâsıl olmasının da bu tür yolculukların artmasında etkisiz olmadığını söylememiz gerekmektedir. Zira yollar güvenli olmuş ve yol kesiciler ya ezilmiş ya da merkezi hükümetten korkarak etkisiz hale gelmişlerdir.

Genel olarak ziyaretçiler Haremeyn-i Şerifeyn'e (Mescidü'l-Haram, Mescid-i Nebi) imanların kutsal mekânlarına ve İmam Rıza'nın ravzasına ziyaret için yolculuğa çıkardı. Bu ziyaretçileri birkaç gruba ayırmak mümkündür. Bir grup ekonomik imkânı iyi olup hatta kendi hizmetçileriyle birlikte yolculuğa giden ve bu yolda kalanlara ve fakirlere de destek olanlardır. Diğer bir grup ise orta sınıftan olup kendi imkânlarıyla yolculuğu gerçekleştirebilen fakat hizmetçileri olmayanlardır. Onlar genellikle kabilelerle bu yolculuğu yapmaktaydılar. Bu iki grup da her ne kadar başkasına ekonomik ihtiyaçları olmasa da yolculuklarını kolaylaştırmak için hayır olarak vakfedilen su sarnıcı ve kervansaray gibi vakıflardan faydalanırlardı.

Üçüncü bir grup ise yolculuk masraflarını karşılayacak gücü olmayıp yardım alarak yolculuğa çıkanlardan oluşurdu. Bunlar vakıflardan en çok faydalanan kişilerdir. Yolculukta para ödemedi kervansaraylarda konaklıyordular. Dini mekânların yanında çadırda barınırlardı. Genellikle vakıfların sofrasından faydalanırlardı. Bazen yolculuk masraflarının tamamını ya da bir kısmını bu iş için vakfedilen vakıflardan temin ettikleri de olurdu.

Dördüncü grup ise niyabet yoluyla sefere çıkanlardan oluşurdu. Aslında bunlar başka birinin ziyareti için yola çıkmak ve ziyaret amellerini yerine getirmek için kiralanmış kimselerdi. Bu yüzden onların masrafları tamamen müvekkilleri tarafından karşılanırdı. Araştırma konusu olan belgeler arasında doğal olarak daha çok Meşhed şehrinin vakıfları İmam Rıza'nın (as.) haremının ziyaretçileri içindir. Buna karşılık diğer şehirlerin vakıfları ziyaret yerlerine yolculuk için düzenlenmiştir.

Vakıfların vakıfnamelerinde bazen ziyaretçilere ilave olarak başka kayıtlar da bulunmaktadır. Örneğin “ziyaretçilerin hakları” (Vakıfname no:14, Asitân-ı Kuds) gureba (garipler) ebnay-ı sebil (yolda kalanlar) (Vakıfname no: 4, Asitân-ı Kuds) bazen de sadece zâir (ziyaretçi) lafı (Vakıfname no: 30, Asitân-ı Kuds) yazılmıştır. Bazı vakıfnamelerde de çok fazla şartlar sunulmuştur. Örneğin Hacı Ali Ekber İsfahanî kendi vakfının gelirlerini birkaç kısma ayırmış bir kısmını “Necf, Kerbela ve Kâzimeyn sakini olup Meşhede ziyaret için gelen seyitlere” tahsis etmiştir. Diğer bir kısmını da “Cebel-i Amul, Bahreyn ve Cezayir’den İran’a gelen ziyaretçilere” tahsis etmiştir. (Vakıfname no: 34, Asitân-ı Kuds)

Bu vakıflarda dikkat çeken noktalardan biri de şudur: Vakıfların İranlı olmayan ziyaretçilere yönelik olmalarıdır. Böyle vakıflar diğer bölgelerdeki Şiiilerin İran’a yolculuk etmeleri için teşvik olabilir. Ayrıca ziyaret sofralarına ilave olan bu renklilik, devletin siyaseti açısından bu mntukalardaki Şiiilerin İran’a ilgisine sebep olabilir. Çünkü bu insanlardan birçoğunun harem kenarında ya da İran’a yerleşmesi mümkündü. Bu vakıf örneği fazla değildir. Safevî şahlarının vakıflarında böyle bir konuya rastlanmamış ama Meşhed Beylerbeyi Sefer Kulu Han ziyaretçilerin hak etmesine rağmen vakıflardan istifade şartlarını belirtmiş sadece “Bahreynli, Cezayirli ve Lehasa’lı” ziyaretçilere diğer ziyaretçilere göre öncelik hakkı vermiştir. (Vakıfname no: 14, Asitân-ı Kuds)

Meşhed vakıf müesseslerinin belgeleri arasında iki vakıfname İmam Rıza’nın (as.) ziyaretçileri için bir tane de diğer kutsal yerlerin ziyaretçileri için mevcuttur. 996 yılında Allahverdi Han gelirini Ravza-i Rezevi’nin komşu ve ziyaretçilerinin tamamına bağışladı. (Vakıfname 161, Meşhed) Buna karşılık 1093 yılında bir arazide daruzziyafe vakfi inşa edildi. Vakfın gelirini daruzziyafeye girsinler diye “gelip geçen ziyaretçiler ve diğerleri için kahvehaneye” vakfetmişler. (Vakıfname 25, Meşhed) Aslında bu çeşit para bağışları ziyaretçilerin masraflarına yardım içindir. Onların masraflarının tamamı bundan daha fazla olmalıdır.

Kutsal yerlere ziyaret yolculukları sadece buralara ihtisas edilen mallar yüzünden artmamış hatta bu mekânların yanına vakıfların yönelmesi de yolculukların canlılığını artırmıştır. Aynı şekilde önce de belirtmiş olduğumuz yollarda yapılan su sarnıçları yolcuların susuzluğunu gidermiştir. Yolcuların du-

raklaması açısından kervansaraylar ve ribatlar, İslami şehirlerdeki garip hastalar için yapılan darüşşifalar, Haremın aşevi için tahsis edilen mallar ve kurulan daruzziyafe gibi tüm vakıflar ziyaretçilerin güvenine sebep oluyor ve neticede bu yolculukları canlandırıyordu.

4. Vakıfların Himayesinde Dini Yapıların Geliştirilmesi

Tarih, beşerin eskiden beri kendi dini binalarına özel bir ilgisi olduğunu bu ilgi ve alakasını nezirler ve vakıflar tahsis ederek ifade ettiğini söyler. Tarih boyunca mabetler her zaman halkın maddi ve manevi desteklerinden yararlanarak varlıklarını devam ettirmiştir. Her dinin takipçisi en iyi ve en güzel mallarını ibadethanelere hediye etmeye çalışır. Peygamberlerin, evliyaların ve her zaman takipçileri çok olan büyük şahsiyetlerin mezarları da kutsal yerler olarak ihtiram görmüş, nezir ve vakıflardan nasiplenmiştir.

Müslümanlar da bu genel kaideden uzak değillerdi. Her şeyden önce Kâbe, Müslümanların yöneldiği kible olup ondan sonra da Peygamberin mezarı, Müslümanlar yanında özel bir yere sahiptir. Böylece onlar çoğunlukla mimari yapıtlar olarak sayılan görkemli ve güzel mescitlerin yapımıyla kendi ibadetgâhlarına olan ilgi ve alakalarını göstermişlerdir.

Bunlardan başka Şii İmam ve İmam zadelere mezarlarına çok hürmet gösterirler. Ehlisünnet hükümetlerinin hâkim olmadığı yerlerde bu ilgi ve alakalarını göstermişlerdir. Bazen bu mekânlara bazı yöneticiler tarafından saygısızlık edildiği görülmüştür. Safevî hükümetinin himayesinde serbestçe ibadet etme fırsatı bulunca ilgi ve alakalarını en üst düzeyde bu mekânlara yönelterek buraları görkemli bir hale getirmişlerdir. Bu dönemde halk Safevî şahlarıyla birlikte mezarların inşa ve onarımına başlamış ve vakıflarla oraların bekasını garanti etmişlerdir.

Safevî şahları bazen kendilerini imamlar tarafından bir memuriyet olarak göstermişlerdir. Şah Tahmasb, kendi tezkiyesinde Özbeklerle savaşırken Hz. Ali'yi (as.) rüyasında gördüğünü ve onun kendisine birkaç konuda tavsiyede bulunduğunu iddia etmiştir. Bu konulardan birinde şöyle söylemiş-

tır: “Semerkand’ın fethinden sonra sen ya da evlatlarından biri benim kûmbetimi sekizinci imam Rıza’nın (as) kûmbeti gibi yapın.”³

Kanıtlara göre dini binaların yapımı, onarım ve ekipmanın maliyetinin çoğu genellikle vakıflardan temin edilmekteydi. Bu vakıfların tek tek niyetinden haberdar değiliz ve sırf Allah rızası niyetiyle mi yoksa Allah’ın kullarının arasında itibar sahibi olmak için mi yapıldığını bilmiyoruz. Buna rağmen bugün camianın her bir köşesinde bu değerli eserlere şahit oluyoruz. Bunların iyi yapıldığının yanı sıra kutsiyet yönü de vardır ki sadece rüzgâr yağmur gibi doğa olaylarından değil hatta yağmacıların zararlarından bile korunmuşlardır. Geçmişten günümüze sanatçıların sanatlarından güzel belirtiler getirebilmişler.

Bu binaların gelişiminin incelenmesi toplulukların bu tür binalara çeşitli dönemlerdeki vermiş olduğu farklı değeri görmemizi sağlar. Her dönemin toplumsal tarihi ve mezheplerin bakış açısını elde etmek ve o dönemin insanların inançlarını anlamak açısından çok önem oluşturmaktadır. Örnek olarak Barund döneminde vakıflar ve hanların gelişmesiyle karşılaşırız. Diğer dönemlerde onun durgunluğunu görmekteyiz. Araştırılan vakıfnamelelerin arasında çok az sayıda tekkelerden bahsedilmiştir. Hiçbir vakıfnamede açıkça sülilere işaret edilmemiştir. Allame Meclisi’nin soru ve cevap risalesinden böyle anlaşılmaktadır; o dönemde hala bu hususiyette vakıflar mevcuttu ve bazıları bunu değiştirmek için şer’i bir yol aramaktaydılar. Bu risalede Allame Meclisi’ye sorular: Vakıf masrafını meşru olmayan işlerde mesela onda ğına ve semah gibi bazı mutasavvıfların bidatlerinden sayılan eylemlerde karar kılsalar hükmü nedir.

Cevap: Meşhur olan odur ki o vakıf batıldır.⁴

Karinelerden anlaşılıyor ki Safevî dönemlerinde Timurlular zamanında revaçta olan tekkeler üzerine yapılan vakıflar yerine imamların mezarları üzerine vakıf yapılmasının artışı dikkate değerdir. Bir taraftan Safevî şahları şerefli mezarların yenilenmesi ve güzelleştirilmesine başlanmış diğer taraftan hem onlar hem de halk tarafından malları bu mekânlara vakfedilmiştir. Gerçi imamların ve imam zadelerin haremlerine ilave olarak yapılan mescitler, med-

³ Şah Tahmasb, *Tezkire-i Şah Tahmasb*, Berlin, Çaphane-i Kavyani, 1343, s. 4-23.

⁴ Meclisi, Muhammed Bakır, *Naznullisali maruf be sual ve cevab*, haz. Seyyid Muhammed ibni Ahmed Huseynî Lahicanî, Seyyid Mehdi Recai, Kum, 1211, s. 287.

reseler ve tekkeler de dini mekânlar zümresinden sayılabilir ama bu makalenin konusu dışında olduklarından onlardan bahsetmekten kaçındık.

Her halükârda böyle mekânların üzerinde vakıflar çok çeşitlidir. Bu vakıflar öyle çeşitli konuları göz önünde bulundurmuştur ki her birinin ziyaret yolculuklarını canlandırmak için kendine has tesiri vardır. Aşağıda genel olarak bu konular zikrolunacaktır.

5.Binaların Onarımında Bağışlar

Binaların bakım ve onarımı her binanın en maliyetli öğelerinden biridir. Gerçekten sadece binanın yapımı için harcanan mal yeterli değildir aksine düzenli olarak onun bakımı için de bir meblağa ihtiyaç vardır. Bu nedenle takriben bütün vakıflarda bakım ve onarım giderleri öncelikli olarak ele alınmıştır.

Tabii ki binanın inşası ve onarımı son nokta değildir ancak canlı hale getirmek için onun iç donanımına da dikkat edilmesi gerekir. Örneğin halı, aydınlatma, temizlik ve diğer hususlar da vakfedenlerin gözünden gizli kalmamıştır. Onların bir miktar meblağı da bu işlere her birinin yerinde icrası için ayrılmıştır.

a)-Aydınlanma için bağış: Vakıf sahiplerinin gönül verdiği konulardan biri de dini mekânların aydınlatılması meselesiydi. Bu işin önemi o zamanın şartları göz önüne alındığında daha iyi anlaşılmaktadır. Bir taraftan çıraklar ve kandillerin devamlı bir takibe ve meblağa ihtiyacı vardı. Diğer taraftan ise bu mekânların aydınlatılması hiç şüphesiz canlılığını artırmaktaydı. Bu yüzden bina yapımı ve onarımı için ayrılan neredeyse bütün vakıflarda bir miktar meblağ da oranın aydınlatılması için ayrılırdı. Bazen vakıfnamelerde binanın nasıl aydınlatılacağı konusunda çok dakik talimatlar verilmiştir. Elbette aydınlatma için bağışta bulunma işi sadece binaların yapanları ve vakıflara bırakılmamıştır. Az sermayesi olan şahıslar da kendi imkânları ölçüsünde bu iş için bir miktar meblağ tahsis etmişlerdir.

Asitân-ı Kuds belgeleri arasında 931 ile 1125 yılları arasında olan 18 belge ve 1011 ile 1118 yılları arasındaki İsfahan vakıfnamelerinde 13 yerde aydınlatma işi için tahsis edildiği görülmüştür. O vakıflardan birinin konusu da II. Şah Abbas'ın kumdaki mezarıdır. (Vakıfname no: 403, İsfahan)

Bazen de vakfedenler daha detaylı konuları göz önünde bulundurmüşlardır. Mesela, Meşhed'deki bir vakıfnamede sabah ve akşam namazlarında namaz kıldırın için lazım olan mum ve çırağın bile harcaması karşılanmıştır. (Vakıfname no: 129, Meşhed) Hatta bazı vakıfnamelerde satın alınacak mumun ölçüsü ve çeşidi de kaydedilmiştir. Elbette aydınlatma sadece mum ile değildi fanus ve meşale gibi şeylerden de yararlanılırdı.

İmam Rıza'nın (as.) hareminin belgelerine göre orada şem hane (mum evi) adıyla özel bir mekân vardı ve anlaşılana göre haremın aydınlatılma işiyle sorumluydu. Bazı vakıfları özellikle bu mum evi için vakfetmişlerdi. I. Şah Abbas 1011 yılındaki vakıfnamesinde (Vakıfname no: 8, Asitân-ı Kuds) Asitanın etrafındaki yerleri ölenler için vakıf olarak düşünmüş ve mübarek bir mum evi de vakfetmiştir.

b-)Mekânların güzel kokulu olması için bağış: Aydınlatma dışında vakıfların ilgilendiği konulardan biri de dini mekânların güzel kokulu olması meselesidir. Genelde bir miktar meblağ da bu konuya ayırmışlar ancak güzel kokulu maddelerin türüne çok az değinmişleridir.

c-)Hizmetçiler için bağış: Güzel kokular sürmeye ilave olarak temizlik meselesi de unutulmamıştır. Birçok vakıfnamede vakıfların işlerini kontrol eden ve temizliğini yapan kimseler için bir meblağ ayrılmıştır. Hatta kışın kömür taşıyan hizmetçi için bile bir yer vakfedilmiştir. (Vakıfname no: 16, Asitân-ı Kuds)

d-)Halı için bağış: Binaların iç donanımı da vakfedenlerin nazarında gizli kalmayan diğer bir husustur. Özellikle bu iç donanım malzemeleri halkın gidiş gelişleri nedeniyle eskimekte ve onların yenilenmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu konular sadece vakfedenler tarafından karşılanmamış hatta diğer insanlar tarafından layık olduğu şekilde karşılanmıştır. Geliri az olan insanlar dahi bazen bir mescide, medreseye veya imam zadenin mezarına bir halı veya kilimi bağışladığı olmuştur.

Elbette çoğu vakıfname haremın aydınlatılması, halı ve süpürge bağışı hatta hademelerin ücreti işini birlikte yazmışlar ve bunlar için bir meblağı tahsis etmişlerdir.

e-)Yan tesislere bağış: İç donanımına ilave olarak bazı mekânlarda özellikle de haremelerde yan tesisler bulunmaktadır. Bunlar sekka hane, (kapalı çeşme) darüzzıyafe, darüşşifa, şerbet hane ve diğerlerinden oluşmaktadır. Her birinin vakıfları vardır. Gerçi bunların sayısı azdır ve idare edilişleri hakkında fazla bilgi yoktur ama elde olan az bilgi de ilginç bilgiler ifade etmektedir. Araştırma konusu olan Asitân-ı Kuds belgeleri arasında bu bölümler şöyle belirtilmiştir.

f)Haremin sekka hanesine bağış: 1088 yılına ait bir vakıfnamede bir vakfı haremin sekka hanesine vakfettikleri mevcuttur. (Vakıfname no: 22, Asitân-ı Kuds) elbette bazı vakıf sahipleri vakıf gelirlerini haremin ya da her binanın tüm masraflarına özel bir tekit belirtmeden genel olarak vakfetmişlerdir.

g-)Darüşşifaya bağış: Asitân-ı Kuds vakıfnamelerinin arasında 931 yılına ait olan bir yerde (Vakıfname no: 1, Asitân-ı Kuds) bir kısım hastalar için tahsis edilmiştir. 1065 yılına ait vakıfnamede (Vakıfname no: 12, Asitân-ı Kuds) vakıf sahibi kendi gelirinin tamamını hazretin darüşşifasına vakfetmiş ve iki cerrah ile iki hizmetçi özellikle biri kadın olması şartıyla istihdam edilmesini istemiştir. Gelirin kalan kısmıyla hastalar için “rahat yatak ve elbise” temin edilmesi istenmiştir.

h-)Ziyaretçilerin doyurulması için bağış: Fakirlerin ve yetimlerin korunması, özellikle de doyurulması önemli konulardan olup hayır sahipleri çeşitli yollardan bu konulara katkı sağlamıştır. Aş evleri şahsi vakıflarda, medreselerde, mescitlerde, tekkelerde ve İmanlarla imam zadelerin haremi gibi mekânlarda kurulmuştur.

İmam Rıza'nın (as.) haremi gibi bazı haremelerin ve Şeyh Safiyüddin Erdebili'nin tekkesi gibi tekkelerin kendi mutfak ve sofraya hanesi vardı. Bu yüzden ziyaretçileri doyurmak isteyen vakıf sahipleri kendi vakıf gelirlerini o mekânlardaki sofraya hanelere bağışladılar.

Asitân-ı Kuds belgeleri arasında 931 ile 1125 yılları arasında 6 yerde haremin sofraya hanesine bağışta bulunulmuş ve özel şartlar belirtilmiştir. Atık Ali ibni Ahmed Tusî 931 yılında (Vakıfname no: 1, Asitân-ı Kuds) girip çıkan ve meskûn olan fakirler, hastalar ve garipler doyurulsun istemiştir. Şah Abbas (Vakıfname no: 1, Asitân-ı Kuds) ve Mir Alaeddin Muhammed Kaşanî (Va-

kıfname no: 31, Asitân-ı Kuds) Aka Kâfur (Vakıfname no: 33, Asitân-ı Kuds) ve Kamerummisa Hanım (Vakıfname no: 38, Asitân-ı Kuds) vakıflarının bir bölümünü genel olarak mutfak için bağışlamışlardır. Caferkulu Bey 1125 yılında (Vakıfname no: 43, Asitân-ı Kuds) eğer diğer masrafların giderilmesinden kalan olursa haremın mutfağı için tuz alınmasını istemiştir. İmam Rıza'ya (as.) ait vakıfların belgelerinden sofrı haneıe ilave olarak şerbet hanenin de olduğunu anlamaktayız.

i)İstisnai yerler: Vakıf olarak yapılan yerler arasında şimdiıe kadar söylenmeyen bazı yerler de vardır. Bunlar yetim çocukların korunması için tahsis edilen vakıflar (Vakıfname no: 42, Asitân-ı Kuds) ve haremın saatinin ayarlanması için tahsis edilen vakıf (Vakıfname no: 46, Asitân-ı Kuds)

SONUÇ

Neticede vakıfların desteğı ile çeşitli dini merasimler canlılık kazanıp yaygınlaşmıştır diyebiliriz. Safevî döneminde vakıf sahipleri tarafından her türlü bayram ve yas merasimlerinin en iyi şekilde yapılması için meblağlar bağışlanmıştır. Aynı şekilde vakıfların desteğıyle dini binalar çoğalmış, ziyaret yolculuklarının kolaylaştırılması göz önünde bulundurulmuş ve ek donanımlar ziyaretçilerin hizmetine sunulurak geliş gidişler artırılmıştır. Bu geliş gidişlerin olması da bu tür binaların çoğalmasına etki etmiştir. Bu binaların kalıcı olmasının vakıfların çokluğuna bağlı olduğunu söyleyebiliriz. Aynı şekilde yollara umum için yapılmış olan binalar da gidiş gelişlerin canlılığını arttırmıştır. Sonuçta dolaylı olarak bu durum dini binaların yapımının çoğalmasına etki etmiştir. Haremlerin etrafında inşa edilen yan tesislerin varlığı ziyaretçilerin buralara kalıcı yerleşmelerine böylece nüfusun artmasına ve ziyaret şehirlerinin canlılığına sebep olduğunu iddia edebiliriz. Safevî şahları vakıf işlerine katılmann yanında binaların yapılması ve onarılmasına büyük paralar harcayarak dini binaları süslemiş ve böylece bu tür binaların çoğalmasına ve neticede dini merasimlerin yaygınlaşmasına etki etmişlerdir. Her halükârda vakıflar ne kadar artmışsa dini mekânların payı da dolaylı veya doğrudan artmıştır. Ziyaret yerlerine ve İmam Rıza'nın (as.) haremine yapılan bu bağışlar hem muhtelif toplumların bu mekânlara olan ilgi ve alakasının hem de bu mekânların kendi dönemlerindeki değerlerinin göstergesidir. Safevî toplumunda Şiiilere has dini gelenekler ve ananelerin yayılması Şii mezhebinin de yayılmasına çok yardımcı olmuştur. Aslında halk kitleleri nezdinde Şii kültürünün tebliğı ve

yayılmasının en büyük araçlarından biri mezhebi törenler ve gelenekler olmuştur. Bunlar da vakıfların yardımıyla gerçekleşmiştir. Çok uzak olmayan bir zamanda mersiye okuma törenleri kurulamasa da bu dönemde mersiye okuma eğitim merkezlerinin ayrılmaz bir hissesi haline gelmiş ve halkın gündelik yaşamıyla iç içe girmiştir. Şimdi ülkenin farklı şehirlerinde dini törenler çok büyük bir coşkuyla yapılmaktadır ki bunlar da sonuçta Şii Mezhebinin ülkede derinleşmesi ve resmi mezhep olması sonucunu doğurmuştur.

KAYNAKÇA

Hacegi İsfahanî, Hulasetussiyer tarih-i ruzgar-ı Şah Safi Safevî, haz. İrec Avşar, İlmi, Tahran, 1343.

Nasiri, Muhammed İbrahim İbni Zeynel Abidin, Desturu şehriyaran, haz.

Muhammed Nasır Nasırı Mukaddem, Bunyadi mevkufatı doktor Muhammed Afşar, Tahran, 1373.

Şah Tahmasb, Tezkire-i Şah Tahmasb, Berlin, Çaphane-i Kavyani, 1343.

Meclisi, Muhammed Bakır, Nazmullisali maruf be sual ve cevab, haz. Seyyid

Muhammed İbni Ahmed Huseynî Lahicanî, Seyyid Mehdi Reaî, Kum, 1211.

Safevî dönemi Asitanı Kuds vakıflar idaresindeki vakıfnameler.

Safevî dönemi İsfahan vakıflar idaresindeki vakıfnameler.

Safevî dönemi Meşhed vakıflar idaresindeki vakıfnameler.